درس پک

دکتری پژوهش هنر

جلـد دوم (هنر و تمدن اسلامی)

پژوهش هنر- هنرهای اسلامی

تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی- هنرهای تجسمی

«مجمـوعه دروس تخصصـی ویژه آزمون دکتری»

درسنامه جامع ویژه آزمون دکتری
همراه با نکات آزمونی براساس آخرین سرفصل‌های مصوب
به انضمام تست‌های طبقه شده با پاسخ‌های تشریحی

۱ کلیات هنراسلامی

۲ هنر اسلامی ایران پیش از حمله مغول

۳ هنراسلامی ایران از حمله مغول تا قاجار

۴ هنر در سایر سرزمین‌های اسلامی

مؤلف:
گروه مولفین

انتشارات اندیشه ارشد

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات هنراسلامی

هنر معماری اسلامی ۱۷
مساجد ۱۸
مدارس ۲۵
آرامگاه‌ها و زیارتگاه‌ها ۲۶
حسینیه‌ها، تکایا و مصلی‌ها ۲۷
پل‌ها ۲۷
کاخ‌ها ۲۷
کاروانسراها ۲۸
حمام‌ها ۲۹
قلعه‌ها ۲۹
آبانبارها ۳۰
بازارها ۳۰
بادگیر ۳۲
پله ۳۲
سردابه ۳۲
زیباییشناسی معماری اسلامی ۳۳
ویژگی‌های معماری اسلامی ۳۶
اصول معماری ایرانی ۳۶
سبک‌های معماری ایرانی ۳۸
سبک خراسانی ۳۹
سبک رازی ۴۱
روند تغییر مساجد شبستانی به ایوانی ۴۴
بناهای سبک رازی ۴۴

سبک آذری ۴۵
سبک اصفهانی ۴۷
دو نوع از طاق‌های پرکاربرد در معماری سنتی ایران ۵۰
مصالح در معماری اسلامی ۵۲
هنر نگارگری اسلامی ۶۱
بیرنگ ۶۴
نور در نقاشی و نگارگری ۶۶
هنر تذهیب ۶۸
تذهیب ادوار مختلف اسلامی ۷۰
انواع تذهیب ۷۲
واژگان و اصطلاحات تذهیب ۷۲
حکمت در هنر تذهیب ۷۶
هنر تشعییر ۷۸
حلکاری ۸۲
هنر گل ومرغ‌سازی ۸۴
هندسه نقوش در هنراسلامی ۹۰
گره ۹۰
رسمی‌بندی ۹۱
یزدی‌بندی ۹۲
معقلی ۹۲
چند منظومه‌ی فارسی در رنگ‌آمیزی ۹۸
چند رساله و گفتار در باب رنگ‌ها ۹۸
هنر خط و خوشنویسی اسلامی ۱۰۰
خط فارسی ۱۰۴
هنر جلدسازی و صحافی در کتاب‌آرایی اسلامی ۱۱۰
هنر سفالگری ۱۱۷

هنر سفالگری اسلامی ۱۱۸
دوره‌ی اول ۱۱۹
دوره‌ی دوم ۱۲۲
دوره‌ی سوم ۱۲۳
دورهی چهارم ۱۲۴
مناطق معروف ایران در هنر سفالگری ۱۲۵
انواع سفال اسلامی ۱۲۸
سفال بدون لعاب ۱۲۸
سفال لعابدار ۱۲۹
سفال با پوشش گلی ۱۳۱
سفال با لعاب پاشیده ۱۳۵
سفال با نقش‌کنده (SGRAFIATTO) ۱۳۶
سفالینه با لعاب یک‌رنگ ۱۳۸
سفالینه با تزیین زیرلعاب ۱۳۹
سفال با تزیین روی لعاب ۱۴۱
سفالینه‌ی زرین‌فام ۱۴۲
سفالینه‌ی مینایی (هفت‌رنگ) ۱۴۸
سفالینه‌ی لاجورد ۱۵۱
سفالینه‌ی آبی‌سفید ۱۵۲
سفالینه‌ی سلادن ۱۵۳
سفال کوباچه ۱۵۴
سفالینه‌های محلی ۱۵۶
نقوش سفالینه‌های دوران اسلامی ۱۵۸
کاشی ۱۶۰
هنر فلزکاری اسلامی ۱۶۲
هنر شیشه‌گری و بلور اسلامی ۱۷۳

هنر شیشه‌گری در ایران ۱۷۴
انواع روش‌های تزیین در شیشه ۱۷۵
هنر نساجی اسلامی ۱۸۲
انواع پارچه ۱۸۴
هنر قالیبافی اسلامی ۱۸۶
هنرهای چوبی و عاج اسلامی ۱۸۸

فصل دوم: هنر اسلامی ایران پیش از حمله مغول

هنر صدر اسلام ۱۹۲
هنر معماری صدر اسلام ۱۹۳
مساجد ۱۹۳
مقابر و آرامگاه‌ها ۱۹۵
هنر نقاشی و نگارگری صدراسلام ۱۹۷
تذهیب ۱۹۷
دیوارنگاری ۱۹۸
هنر سفالگری صدر اسلام ۱۹۹
هنر فلزکاری صدر اسلام ۲۰۵
هنر شیشه‌گری صدر اسلام ۲۰۸
هنر نساجی صدر اسلام ۲۱۰
هنر غزنویان ۲۱۲
هنر معماری غزنویان ۲۱۳
هنر نگارگری غزنویان ۲۱۵
هنرهای چوبی غزنویان ۲۱۶
هنر پیکرتراشی غزنویان ۲۱۶
هنر سامانیان ۲۱۸
هنر معماری سامانیان ۲۱۹
بناهای غیرمذهبی ۲۲۱

آجرکاری سامانیان ۲۲۲
گچبری ۲۲۲
هنر نگارگری سامانیان ۲۲۳
هنر سفال سامانیان ۲۲۳
هنر فلزکاری سامانیان، دیالمه و آل بویه ۲۳۱
هنر شیشه‌گری سامانیان ۲۳۳
هنر نساجی سامانیان ۲۳۳
هنر طاهریان ۲۳۵
هنر معماری طاهریان ۲۳۶
هنر نقاشی طاهریان ۲۳۷
هنر سفالگری طاهریان ۲۳۸
هنر نساجی طاهریان ۲۳۸
هنر خوارزمشاهیان ۲۳۹
هنر سفالگری خوارزمشاهیان ۲۳۹
هنر دوره سلجوقی ۲۴۰
هنر معماری سلجوقیان ۲۴۲
ساختمان‌های سلجوقیان ۲۴۴
هنر نگارگری سلجوقیان ۲۵۰
تذهیب و کتاب‌آرایی قرآن سلجوقیان ۲۵۵
دیوارنگاری ۲۵۸
هنرسفالگری سلجوقیان ۲۵۹
هنر فلزکاری سلجوقیان ۲۶۷
هنر شیشه‌گری سلجوقیان ۲۷۴
هنر نساجی سلجوقیان ۲۷۴
هنر قالیبافی سلجوقیان ۲۷۶
هنرهای چوبی سلجوقیان ۲۷۶

هنر حجاری و گچبری سلجوقیان ۲۷۸

فصل سوم: هنراسلامی ایران از حمله مغول تا قاجار

هنر ایلخانیان ۲۸۳
هنر معماری ایلخانیان ۲۸۴
هنر نگارگری ایلخانیان ۲۹۲
هنر تذهیب ایلخانیان ۳۰۹
هنر خطاطی ایلخانیان ۳۱۱
هنر سفالگری ایلخانیان ۳۱۲
شیوه‌های تزیین سفال در این دوره ۳۱۲
کاشی و سفال موزاییک ۳۱۴
هنر فلزکاری ایلخانیان ۳۱۵
هنر شیشه‌گری ایلخانیان ۳۱۷
هنر نساجی ایلخانیان ۳۱۸
هنر قالیبافی ایلخانیان ۳۱۸
هنر چوب ایلخانیان ۳۱۸
هنر نگارگری اینجویان ۳۲۰
هنر نگارگری مظفریان ۳۲۶
هنر نگارگری جلایریان (یلکانیان) ۳۲۹
هنر تیموریان ۳۳۸
هنر معماری تیموریان ۳۳۹
بناهای شاخص معماری تیموری ۳۴۱
هنر نگارگری تیموریان ۳۴۵
دوره‌ی تیمور ۳۴۶
دوره‌ی آغازین مکتب تیموری ۳۴۷
دوره‌ی پیشین (میانی) مکتب تیموری (هرات) ۳۴۸
پسران شاهرخ ۳۵۲

بایسنقرمیرزا ۳۵۲
مجمد جوکی..... ۳۶۱
سلطان حسین بایقرا (آغاز دوره‌ی پسین مکتب هرات و درخشش بهزاد) ۳۶۲
تصویرگری، رسامی و تذهیب در هرات..... ۳۶۵
هنر خط و خوشنویسی تیموریان..... ۳۶۹
هنر نگارگری تیموریان در شیراز (مکتب نگارگری شیراز تیموری) ۳۷۱
اسکندر سلطان ۳۷۲
ابراهیم‌میرزا ۳۷۴
نگارگران مستقل مکتب شیراز تیموری ۳۷۷
الغ بیگ..... ۳۷۷
هنر تجلید کتب در عهد تیموری ۳۷۷
هنر سفالگری تیموریان ۳۷۸
هنر فلزکاری تیموریان ۳۸۰
هنر نساجی تیموریان ۳۸۳
هنر قالیبافی تیموریان ۳۸۵
هنر حکاکی چوب تیموریان..... ۳۸۵
هنر نگارگری بخارا (مکتب بخارا)..... ۳۸۷
هنر نگارگری ترکمانان قراقویونلو..... ۳۹۲
هنر نگارگری ترکمانان آق قویونلو..... ۳۹۳
هنر معماری ترکمانان (مسجد کبود تبریز)..... ۳۹۴
مکتب تجاری شیراز ۳۹۵
هنر صفویان..... ۳۹۸
هنر معماری صفویان ۳۹۹
هنر معماری صفویان در قزوین ۴۰۰
هنر معماری صفویان در اصفهان..... ۴۰۰
بناهای صفوی در شهرهای مختلف..... ۴۱۱

هنر نگارگری صفویان ۴۱۲
مکتب تبریز صفوی ۴۱۴
شاه اسماعیل اول صفوی ۴۱۵
شاه طهماسب صفوی ۴۱۷
مکتب نگارگری قزوین ۴۲۰
شاه اسماعیل دوم ۴۲۲
سلطان محمد خدابنده ۴۲۳
شاه عباس اول ۴۲۴
مکتب مشهد صفوی ۴۲۴
مکتب شیراز صفوی ۴۲۹
هنرمندان مکتب نگارگری صفوی تبریز، قزوین و مشهد ۴۳۱
مکتب نگارگری اصفهان ۴۴۳
هنر جلدسازی صفویان ۴۵۸
هنر تذهیب صفویان ۴۵۸
هنر سفالگری صفویان ۴۶۲
هنر فلزکاری صفوی ۴۶۵
هنر شیشه‌گری صفویان ۴۶۸
هنر نساجی صفویان ۴۶۹
هنر قالیبافی صفویان ۴۷۴
هنر چوب‌بری و منبت صفویان ۴۷۹
هنر گچبری صفویان ۴۷۹
هنر افشاریان ۴۸۰
هنر معماری افشاریان ۴۸۰
هنر نقاشی افشاریان ۴۸۲
هنر زندیان ۴۸۵
هنر معماری زندیان ۴۸۵

هنر نگارگری زندیان ۴۹۰
هنر تذهیب زندیان ۴۹۲
هنر سفالگری زندیان ۴۹۳
هنر قاجاریان ۴۹۴
هنر معماری قاجاریان ۴۹۵
معماری خانه‌ها قاجاری ۴۹۸
معماری مذهبی ۴۹۸
معماری غیرمذهبی ۵۰۱
مصالح معماری قاجار ۵۰۳
هنر نقاشی قاجاریان ۵۰۶
آقامحمدخان قاجار ۵۰۶
فتحعلی شاه قاجار ۵۰۷
محمد شاه قاجار ۵۱۰
ناصرالدین شاه قاجار ۵۱۰
نقاشی قهوه‌خانه‌ای ۵۱۶
هنر تذهیب قاجاریان ۵۱۹
روزنامه‌های قاجار ۵۲۱
هنر نمایش ۵۲۳
هنر عکاسی ۵۲۳
کتاب‌های مصور چاپ سنگی قاجار ۵۲۵
برخی از نقاشان صاحب‌نام قاجار ۵۲۸
هنر سفالگری قاجاریان ۵۴۰
هنر فلزکاری قاجاریان ۵۴۳
هنر شیشه‌گری قاجاریان ۵۴۵
هنر نساجی قاجاریان ۵۴۶
هنر قالیبافی قاجاریان ۵۴۸

فصل چهارم: هنر در سایر سرزمین‌های اسلامی

هنر امویان و عباسیان ۵۵۰
هنر معماری امویان ۵۵۳
بناهای مهم دوره‌ی اموی ۵۵۳
بناهای غیرمذهبی اموی ۵۵۷
هنر معماری عباسیان ۵۶۰
هنر نقاشی امویان و عباسیان ۵۶۲
هنر دیوارنگاری امویان ۵۶۳
هنر نقاشی و دیوارنگاری عباسیان ۵۶۵
مکتب کتاب‌آرایی بغداد ۵۶۶
هنر سفالگری امویان و عباسیان ۵۷۱
هنر فلزکاری امویان ۵۷۳
صنعت کاغذ سازی امویان و عباسیان ۵۷۴
هنر نساجی امویان و عباسیان ۵۷۵
هنرهای چوبی امویان و عباسیان ۵۷۷
هنر حجاری امویان و عباسیان ۵۷۸
هنر معماری اسلامی مصر ۵۸۰
هنر معماری فاطمیان در مصر ۵۸۲
هنر معماری ایوبیان ۵۸۶
هنر معماری ممالیک در مصر ۵۸۶
هنر معماری عثمانی در مصر ۵۸۹
هنر چوب و فلزکاری فاطمیان ۵۹۰
هنر نقاشی ایوبیان ۵۹۱
هنر عثمانی ۵۹۳
هنر معماری عثمانی در ترکیه ۵۹۴
مساجد عثمانی ۵۹۵

بناهای آرامگاهی (گنبد) ۵۹۷
مناره ۵۹۷
مدارس ۵۹۸
کاخ‌ها ۵۹۹
هنر نگارگری عثمانی ۵۹۹
هنر سفالگری عثمانی ۶۰۲
هنر نساجی عثمانی ۶۰۳
هنر قالیبافی ترکیه ۶۰۵
هنراسلامی در هند ۶۰۶
هنر معمار اسلامی در هند ۶۰۶
هنر نگارگری هند گورکانی ۶۰۹
اکبر شاه ۶۰۹
جهانگیر شاه ۶۱۰
شاه جهان ۶۱۱
نقاشی هندی (مکتب راجپوت) ۶۱۲
هنر فلزکاری هند گورکانی ۶۱۴
هنر نساجی هند گورکانی ۶۱۴
هنر قالیبافی هند گورکانی ۶۱۵
هنر هند و اسلامی ۶۱۵
هنراسلامی در اسپانیا ۶۱۷
هنر معماری اسلامی اسپانیا (اندلس) ۶۱۷
سایر هنرهای در اسپانیا در دوره‌ی اسلامی ۶۲۰
نمونه سوالات آزمون پژوهش هنر ۶۲۳
پاسخنامه نمونه سوالات آزمون پژوهش هنر ۶۶۸
منابع ۷۷۲

فصل اول

هنر اسلامی

فصل

۱

هنراسلامی

با ظهور اسلام در قرن هفتم میلادی، پایه‌های هنراسلامی که مجموعه‌ای از هنر در دوره‌های "ساسانیان" و "بیزانس" بود، شکل گرفت. پس از ظهور اسلام، معماران مسلمان همچون سایر هنرمندان، دریچه‌های جدیدی از بینش به رویشان گشوده شد که این امر موجب تحولی بزرگ در تمام تجلیات فکری و هنری آنان گردید.

هنراسلامی تقریباً با روی کارآمدن سلسله "امویان" در سال ۴۱ هجری و انتقال مرکز خلافت امویان از مدینه به دمشق، پدید آمد. با این انتقال، هنراسلامی ترکیبی از هنر سرزمین‌های همسایه به ویژه ایران گردید.

بینش اسلامی سایه گستر شد و در این بین ایرانیان، اصل و ریشه هنر را در اندیشه اسلامی به تعالی رساندند و روح عرفان اسلامی را در معماری، نقاشی و کتاب‌آرایی به تجلی کشیدند و چه پیروزمندانه این تحولات صورت پذیرفت. هنرمندان هنر پاک و ازلی خداوند را زمینی و ناسوتی کردند و آرایه‌های تزیینی را به روحیه ایرانی و اندیشه دینی مزین شد.

هنر معماری اسلامی

معماری در هنر اسلامی شریف‌ترین مقام را داراست؛ و روح اسرارآمیز هنراسلامی را نمایش می‌دهد. معماران در دوره اسلامی سعی می‌کنند تا همه اجزای بنا را به صورت مظاهری از آیات حق تعالی ابداع کنند، خصوصاً در ایران، که این امر در دوره‌ی اسلامی به حد اعلای خویش می‌رسد. از آن جا که در نقشه ساختمانی و نحوه‌ی آجرچینی و نقوشی که به صورت کاشی‌کاری و گچبری و آیینه‌کاری و غیره کار شده است، توحید و مراتب تقرب به حق را به نمایش می‌گذارند و بنا را چون مجموعه‌ای متحد و ظرفی مطابق با تفکر تنزیهی دینی جلوه‌گر می‌سازند.

معماری اسلامی با عناوینی چون معماری "ساراسنی"، "مغربی" یا "محمدی" نامیده می‌شد. که این نگرش‌ها بیانگر تأثیر ماندگار دو سنت اصلی در هم تنیده‌ی مطالعه‌ی معماری اسلامی از ظهور آن تا اواخر قرن بیستم میلادی بود. نخستین سنت ریشه در نوع نگرش غرب به اسلام بود که شرق‌شناسی خوانده شد و دومی نحوه‌ی نگارش تاریخ هنر و معماری بود تاریخ معماری غرب را به عنوان تاریخ معماری برتر می‌شناخت. نخستین گروهی که با جمع‌آوری و پردازش و تفسیر داده‌های فرهنگ جامعه شرق، میراث معماری اسلامی را به اروپا و طبقات غالب خود، شناساند، دانشجویان بودند به طوری که؛ سرانجام معماری اسلامی در اوایل قرن ۲۰ میلادی به عنوان بخشی از تاریخ هنر شد.

اسلام عرصه هنر را برای قداست و روحانیت هنری به گونه‌ای بر روی زمین به زیبایی نمایان کرد مسجد نمونه بارز، وحدت مسلمین و خاستگاه تجمع آن‌ها است، بینش اتصال زمین به آسمان را متجلی کرد. مسجد در مرکز شهر ساخته شد و تمام عناصر عناصر معماری دیگر در خدمت آرامش و آسایش انسان در راستای مسجد به طرز باشکوهی استوار گردید بازار، حمام، کاروان‌سرا و عمارت‌ها تماماً در بینش هنرمند اسلامی در تلاش رسیدن به راز عبادت و سر تعظیم در پیشگاه خداوندی نمایان گشت.

عناصر تشکیل دهنده معماری هر بنای دوره اسلامی چه بنای مذهبی، مانند مسجد و مدرسه و چه غیرمذهبی، مانند کاروان‌سرا و کاخ از فضاهای گوناگون تشکیل می‌شود و گاهی نیز ممکن است فضای تازه به صورت الحاقی به بناهای دیگر اضافه شود؛ مثلاً مناره یا منار در مسجد و مدرسه که جزیی از بناست و به طور مجزا هم کاربرد دارد. اولین مناره‌ها معمولاً در خارج از بنا ودر مقابل محراب ساخته می‌شود. سپس به‌تدریج چسبیده به دیواره شمالی بنا در مقابل محراب ساخته می‌شود.

به‌طور کلی بناهای دوره اسلامی را بر اساس این که بناها مکانی برای عبادت، تجارت، سکونت و... غیره بودند به دو گروه عمده تقسیم می‌گردد:

الف) بناهای مذهبی؛ شامل مساجد، آرامگاه‌ها، مدارس، حسینیه‌ها، تکایا و مصلی‌ها؛
ب) بناهای غیرمذهبی؛ شامل پل‌ها، کاخ‌ها، کاروان‌سراها، حمام‌ها، بازارها، قلعه‌ها و آب‌انبارها.

➢ مساجد

معماری مذهبی از میان انواع هنر معماری در ایران، معماری مذهبی از جای‌گاه خاصی برخوردار است. البته، سابقه این نوع معماری به دوران قبل از اسلام به ویژه دوران ساسانیان می‌رسد. با گسترش دین اسلام در کشورهای مختلف از جمله ایران، معماری مذهبی در اسلام از جای‌گاه خاصی برخوردار گشت، البته عواملی چون "تأکید بزرگان دین"، "کارکرد گسترده" و "پدیده وقف" در گسترش و توجه ویژه‌ی معماران به "مسجد" بی‌تأثیر نبوده است. بدین ترتیب، مسجد در ایران عالی‌ترین نوع بنای اسلامی و به عقیده صاحب نظران "کلید معماری" به شمار می‌آید.

مساجد مهم‌ترین بناهای مذهبی هر شهر و روستا هستند که همواره نقش مهمی در زندگی مسلمانان داشته‌اند. اقامه نماز جمعه، مراسم مذهبی، ایراد خطبه‌ها و تدریس در مساجد انجام می‌گرفت؛ زیرا مسجد بهترین مکان برای ابلاغ فرامین حکومت به مردم بود. گرابار، درباره‌ی الزام هنری اسلامی و مسجد چنین می‌گوید: «در واقع، اسلام از نظر فرهنگی و هنری، گذشته تاریخی مناطقی را به ارث برد یا فتح کرد، به روش‌های پیچیده‌ای شناخت، پذیرفت یا رد کرد. سپس جنبه‌هایی را که توسط این اعتقادات جدید دریافت کرده بود، جزء ویژگی‌های دائمی و پایدار تمدن اسلامی ساخت؛ مسجد نمونه توسعه و الزام اسلامی است که از نظر فنی، ابتدا جزء ملزومات این دین نبود و بعدها نشانه‌ی حضور مسلمانان شناخته شد... مسجد نه تنها یک فضای بزرگ است بلکه شامل جنبه‌های سمبلیک یا کاربردی می‌شود که هر یک از این جنبه‌ها تاریخچه خود را دارد».

"سیدحسین نصر": «معماری مسجد از روی قرآن سرچشمه می‌گیرد. هر چند در برخی متون دیده می‌شود معماری را مسلمین از منابع ساسانی و نظیر آن اقتباس کرده‌اند، ولی شکل بیرونی مسجد به صورت رمزی تجلی اسماء و صفات خداوند است؛ به این نحو که گنبد جلوه‌گر جمال الهی است و مناره‌ها نشانه جلال و در مجموع، کبریایی او، یعنی کمال را نشان می‌دهند».

"اریک اشرودر" مستشرق انگلیسی: «یکی از رموز پایداری اصول دین اسلام در ایران، ساخت مساجد است که با گذشت قرن‌ها این مساجد با ساخت عناصری نظیر گلدسته‌ها و گنبد و سردرها و صحن آب‌نما و هشتی و شبستان که با رعایت جوهره اصلی‌شان به صورت‌های مختلف ولی تکرار اندر تکرار در ساخت و سازها حفظ کرده‌اند، می‌باشد».

اغلب مساجد در مرکز شهرها، نزدیک بازارها و محدوده دارالحکومه ساخته می‌شدند و اگر شهری به بیش از یک مسجد نیاز داشت، مساجد دیگری از طرف حکومت یا افراد خیر احداث می‌شد. اهمیت مساجد در شهرها به حدی بود که اگر شهری مسجد جامع یا آدینه نداشت، اهمیت شهری هم نداشت.

در صدر اسلام مساجد نقشه‌های ساده‌ای داشتند، ولی در طول زمان با طرح‌های گوناگون و تزیینات مختلف، نقشه‌ها پیچیده شدند. مساجد عصر اموی اولین تجربه‌های بزرگ معماری اسلامی بود این معماری با گزینش عناصر مطلوب و ابداع طاق‌ها و جرزها و محراب طرحی مناسب و فضایی در خور برای عبادات تجمع‌های اسلامی ابداع کرد. مساجد امویان حیاط‌دار بودند و بر اساس سنت طبق الگوی خانه‌ی پیامبر ساخته می‌شدند و شامل یک حیاط مربع با دیوار خشتی بود. با کوچک‌ترین تغییر در معماری مسیحی مانند تغییر قبله و توجه از طول به عرض ساختمان‌های باسیلیکایی بیزانسی طرح نوافکنده شد.

عناصر اولین مساجد و اماکن مقدس اسلامی اغلب کلیساهای مسیحی بیزانسی‌وارند، قبه‌الصخره، مسجد القصی و مسجد جامع دمشق اموی چنین‌اند. سبک اغلب مساجدی که به دست امویان ساخته شد و پس از احیای معماری ایرانی در شرق در غرب استمرار یافت و مسجد اموی دمشق به عنوان نمونه مساجد ستون‌دار نمونه خوبی برای مساجد غرب عالم اسلامی گردید.

مساجدی چون مسجد شوش و فهرج از قدیمی‌ترین نمونه‌های مساجد در ایران دوره‌ی اسلامی است. شیوه‌ی بنا و ویژگی‌های این‌ها به معماری بناهای ساسانی شبیه است.

از جمله بناهای دیگر این دوران، تاریخانه‌ی دامغان است که تاریخ احداث آن را حدود ۳۰۰ هجری می‌دانند. این مسجد دارای حیاط بزرگی است به‌شکل مربع که رواق‌هایی با طاق ضربی اطراف آن را فرا گرفته‌اند. تاریخانه‌ی دامغان به شیوه‌ی معماری اسامی به دست هنرمندان دوره‌ی اسلامی بنا گردید.

کتیبه‌های باقیمانده بر دیوار بعضی از مساجد (مسجد جامع قزوین و مسجدجامع کاشان) حاوی وقف مکان‌هایی برای برای توسعه و تعمیرات مساجد از طرف واقف یا حکمران است.

قبه‌الصخره نخستین بنای اسلامی است که دارای کتیبه‌های عربی ری بنا است که با عنوان خط کوفی شناخته می‌شود و همه‌ی بخش‌های کتیبه برگرفته از قرآن است.

درنقشه مساجد، از قرن چهارم هجری دگرگونی‌هایی به وجود آمد و بر اساس آن، مساجد متفاوت در شهرها احداث شد. مهم‌ترین نقشه‌هایی که در مساجد به کار گرفته شده، شامل یک ایوانی، دو ایوانی، چهار ایوانی و ترکیب چهار طاق و ایوان بوده که معماران دوره اسلامی آنها را از شیوه‌های معماری عهد اشکانی و ساسانی اقتباس کرده‌اند. مثلاً نقشه چهار ایوانی در ساخت بسیاری از بناها الهام گرفته از نقشه کاخ آشور، متعلق به زمان اشکانیان است.

معماران دوره اسلامی مسجد را به شیوه‌های گوناگون می‌آراستند. در هر دوره یکی از عناصر تزیینی در آراستن مساجد متداول بوده است؛ برای مثال در عهد سلجوقیان آجرکاری، در عهد ایلخانیان گچ‌بری و در عهد تیموریان و صفویان کاشیکاری رواج بیش‌تری داشته است و در مواردی نیز تزیینات آجرکاری، گچ‌بری و کاشیکاری با هم به کار گرفته می‌شد. برجسته‌ترین پلان‌های مساجد ایرانی دور دوره‌های صفوی و تیموری به کار رفته؛ یک صحن وسیع چهارگوش با چهار ایوان بزرگ در چهار محور اصلی؛ که یکی از ایوان‌ها رو به فضای گنبدی با دیوار قبله باز می‌شود.

معماری مساجد و تزیینات آن در گنبد، مناره‌ها، موزاییک‌ها، کتیبه‌ها، نقوش و مقرنس‌کاری، فضایی را ابداع می‌کند که آدمی را به فضایی ملکوتی پیوند می‌دهد و تا آن جا که ممکن است "اسقاط اضافات" وافنای تعینات و تعلقات در وجود او حاصل کند.

گروه‌بندی مسجدهای ایران:

۱. مسجدهای شبستانی: فهرج، تاریخانه، مسجد نخستین جامع نایین و جامع اصفهان...
۲. مسجدهای چهارطاقی: یزدخواست و جامع بروجرد.
۳. مسجدهای ایوانی:
- تک ایوانی: جامع یزد، جامع سمنان، جامع رجبعلی (درخونگاه تهران)
- دو ایوانی: جامع ساوه (دو ایوان آن روبروی هم نیستند) و زوزن (فریومد).

۴. مسجدهای چهارایوانی: جامع اصفهان، زواره، اردستان، ورامین، نطنز، گوهرشاد و مسجد شاه تهران.

از آن جا که محور مرکزیت اسلام "احدیت" و "وحدانیت" است، به همین علت هیچ تصویری قادر به بیان آن نیست. این نکته باعث شده است که ما درهیچ یک از مساجد نشان از تصویری نیابیم. ناگفته نماند که تصویرسازی در اسلام هیچ گاه به طور مطلق منع نگردیده است، بلکه تصویر گیاهان و جانوران به صراحت مورد قبول قرار گرفته و تزیینات نباتی با اشکال نقش پرد ازی شده، جزء هنر مقدس محسوب گردیده است؛ و علت این امر حاکی از آن است که هنر تنها دلیل و گواهی بر وجود خداوند است؛ بنابر این زیبایی آن نیز باید غیرشخصی باشد به طور کلی، تزیینات معماری اسلامی شامل سنگ، آجر، چوب، گچ و کاشی کاری، هر یک جداگانه دست به هنرنمایی زده و مفاهیمی را القا کرده‌اند؛ و این عامل وجه تمایز معماری اسلامی گردیده است.

معانی نمادین مکان‌های اصلی مساجد اسلامی:

۱. درگاه ورودی مساجد: ورودی مساجد، یکی از مهم‌ترین مکان‌هایی است که معانی نمادین زیادی را می‌توان از آن استنباط نمود به عنوان مثال، عقب رفتگی درگاه‌های مساجد، گویی زائران را به درون فرا می‌خوانند و از آن‌ها استقبال می‌نمایند. هم‌چنین حسی از خشوع و تواضع را در برابر این مکان مقدس که نمودی از ذات اقدس الهی است، القا می‌نماید؛
۲. محراب: نخستین مساجد جامع پلان محکم و استواری داشتند. دیوار رو به قبله تالار نماز، مزین به محراب بود. "محراب" محلی برای درخشش پرتو الهی و دروازه‌ای به سوی بهشت است که این حس و مفهوم از قوسی شکل بودن محراب و آیات سوره نور در دور تا دور آن به عیان آشکار است؛
۳. گنبد گنبد در یک بنای مقدس، نمایشگر روح کلی است و ساقه هشت‌ضلعی آن رمز هشت فرشته حاملان عرش می‌باشد. پیامبر اکرم(ص) از معراج خویش بنا به روایتی گنبد

عظیمی را توصیف می‌کند که از صدفی سپید بنا شده بود و در چهارگوشه آن چهار کلام اولین سوره "فاتحه الکتاب" یعنی "بسم ا... الرحمن الرحیم" نوشته شده بود هم-چنین چهار نهر از آب و شیر و عسل و شراب بهشتی که رودهای سعادت ازلی و بهشتی می‌باشند از آنها جاری است. از این روایت برمی‌آید که صدف می‌تواند رمز روح-ا... باشد که از طریق گنبد صدف، مروارید (مخلوقات) را دربر می‌گیرد. به عبارت دیگر، صدف همان عرش الهی است که تمام مخلوقاتش را دربر گرفته است. شاید این روایت الگوی روحانی هر بنای مقدس دارای قبه باشد که معماران مسلمان از آن بهره گرفته‌اند، به طوری که بخش مکعب شکل ساختمان در نظر آنان، نمودار کیهان و چهار کنج بنا به عنوان نمادی از عناصر روحانی و جسمانی عالم و کل بنا بیانگر تعادلی باشد که احدیت خداوند را در نظام کیهان انعکاس می‌دهد. فرم سمبلیک گنبد بر فراز مسجد نشان از آسمان نیلگون را برای نمازگزاران نمایان و دو رنگ لاجوردی و نیلی به طرز زیبایی همراه با نقوش هندسی، اسلیمی، گیاهی بر روی کاشی‌های ملون، تصویر آسمان لایتناهی را به نمایش گذاشت. گنبد، هم‌چنین رمز اتحاد بین آسمان و زمین است که در آن قاعده مستطیل شکل بنا با زمین و قبه کروی بنا با آسمان، مطابقت دارد. به عبارت دیگر، معماران مسلمان تعلق به خاک را با بنایی مربع شکل که نشانه استقامت و ایستایی است و تعلق به آسمان را با گنبدی گرد و دوار که نشانه محو شدن در فکر الهی است، مجسم ساخته‌اند؛

۴. مناره: محلی برای فراخواندن مسلمانان است. تکه‌ای از مساجد اسلامی که اغلب به شکل استوانه‌ای بلند ساخته می‌شد و در صدر اسلام مناره اساساً محلی برای مخابره‌ی بصری و بیانگر جامعه‌ی مسلمانان بود. مناره به نسبه بلندترین بنای شهر بود به گونه‌ای که از روی مناره‌ها به راحتی می‌شد محل مسجد را تشخیص داد؛

۵. حوض: هر مسجدی یا بنای مذهبی، معمولاً دارای حیاطی است که در وسط آن حوضی قرار دارد تا مؤمن آن قبل از نماز وضو بگیرند. این حوض گاهی در زیر قبه کوچکی به شکل سایبان قرار می‌گیرد. این حیاط با حوض وسط آن، می‌تواند تمثیلی از نهرها و جوی‌های بهشتی باشد، زیرا قرآن از باغ‌های بهشتی که در آن‌ها چشمه‌ها می‌جوشند، بارها یاد کرده است؛

۶. منبر: از بخش‌های مهم مسجد جامع، منبر بود که جایگاه بلندی همراه با چند پلکان داشت که در سمت راست محراب ایجاد می‌شد و عموماً از جنس چوب ساخته می‌شد و قابل حمل بود.

در مجموع می‌توان گفت، هنراسلامی همواره به دنبال آرامش بوده و هست و در آن هیچ چیز نشان‌گر جنبش و حرکت نیست چون از نظر هنرمند مسلمان، محیطی که مؤمنان در آن قرار می‌گیرند باید حسی از آرامش و آسایش را القا کند و این امر با به کار بردن عناصری که ذکر شد، شاید تحقق یابد.
از مساجدی که در قرون اولیه‌ی اسلامی پایه‌گذاری شده و در پای تمام شیوه‌های معماری اسلامی را از صدر اسلام در ایران تا اواخر دوره‌ی صفوی می‌توان دید مسجد جامع اصفهان است. در زیر به طور کامل به معرفی این مسجد پرداخته می‌شود.

- **مسجد جامع اصفهان**

مسجد جامع اصفهان این مسجد که عمری هزارساله دارد. موزه‌ای از تاریخ معماری اسلامی در ایران است. زیرا آثار و تزیینات و بنای مسجد از سبک خراسانی و احتمالاً فراتر از آن شروع و تا قاجاریه ادامه می‌یابد و چون سبک یا شیوه رازی در آن غالب است، لذا آن را جزء بناهای شیوه رازی می‌دانند. ابتدا تصور می‌رفت که این مسجد در زمان سلجوقیان پی‌ریزی شده، ولی با کاوش‌هایی که در گوشه و کنار این مسجد به ویژه در قسمت‌های جنوبی آن به عمل آمده، معلوم شده که مسجد ابتدا شیوه خراسانی داشته و سپس مسجد که آسیب دیده بود، در زمان آل بویه با تغییراتی مجدداً، دوباره‌سازی شد و در زمان سلجوقیان مسجد جدیدی احداث گردید. این مسجد تا کنون از حوادث روزگار در امان مانده است. مسجد به صورت چهار ایوانی (یکی از شیوهای رازی) است و اطراف و پشت ایوان‌های آن را شبستان‌هایی که در دوره‌های مختلف به ویژه سلجوقی احداث شده، احاطه کرده است. اوج هنر و زیبایی شیوه آذری مخصوصاً کاشی‌های معرق بسیار جالب و محراب گچ‌بری شبستان "اولجایتو" (سلطان محمد خدابنده) از شاهکارهای هنری این مسجد است. مسجد دارای دو گنبد شمالی و جنوبی است. گنبد جنوبی مربوط به "خواجه نظام‌الملک" وزیر با تدبیر ملکشاه سلجوقی است و متعلق به قرن پنجم است.
گنبد آن دوپوسته و ارتفاع پوسته داخلی آن ۲۳ متر است و دارای محرابی در زیر گنبد است که بر روی محراب‌های قبلی ساخته شده است. گنبد و زیرگنبد آن، فاقد کاشی‌کاری است و منحصراً از آجر تزیین شده که یکی از مشخصات سبک رازی است. در جلوی گنبد جنوبی ایوانی اضافه شده که به نام صفه یا ایوان صاحب معروف شده است. در قسمت شمالی مسجد با فاصله‌ای دورتر از حیاط مسجد، گنبد دیگری است به نام تاج‌الملک وزیر دیگر ملکشاه که احتمالاً برای رقابت با گنبد خو اجه نظام‌الملک ساخته شده است. این گنبد، عملکرد تشریفاتی داشته و ملکشاه قبل از نماز جمعه در این محل تشریفات را انجام می‌داد. این گنبد و زیرگنبد آن (گنبدخانه) را یکی از شاهکارهای معماری اسلامی ایران می‌دانند که در ساخت آن دقت بسیار به کار رفته، گنبد آجری است و کاشی‌کاری ندارد و از نوع خاگی و د پوسته است و برای تبدیل فضای مربع زیر گنبد به دایره از اجزای هندسی مانند لوزی‌ها و اشکال هندسی مختلف استفاده شده است. در زیرگنبد کتیبه‌ی آجری با خط کوفی است که تاریخ ۴۸۱ هجری دارد. مسجد دو ایوان دیگری در طرف شرق و غرب دارد که ایوان غربی که دارای تزیینات بسیار است، به

نام ایوان" استاد "و ایوان شرقی که توسط شاگرد او ساخته شده، به نام ایوان "شاگرد" معروف است. صحن و حیاط مسجد مستطیل شکل و دارای دو حوض است. مسجد دارای محراب‌های متعدد در شبستان‌ها و ایوان‌ها و زیر گنبد است که عالی‌ترین آن‌ها محراب اولجایتو در شبستانی به همین نام و در قسمت شمال غربی مسجد است. تزیینات آن خط نوشته و گل‌وبوته و شکل‌های هندسی است. قسمت انتهای محراب دارای یک نوار فرعی جدا شده مرکب از نوشته‌های به هم بافته شده کوفی است. تاریخ محراب که ۷۱۰ هجری می‌باشد، در لوح مرکزی و پیشانی محراب نوشته شده است. مسجد دارای هشت محراب دیگر است که در زمان‌های مختلف به ویژه در عهد صفوی احداث شده‌اند. همچنین دو مناره دارد که در طرفین ایوان جنوبی قرار گرفته‌اند که ساقه یا بدنه مناره‌ها با کتیبه‌های کاشی بر زمینه آجر تزیین شده است. مسجد دارای شبستانی به نام "بیت الشتاء" (دار الشتاء یا تالار زمستانی) است که در زمان سلطان محمد خدابنده ساخته شده و دارای قوس‌های مغولی است. این شبستان که به شکل خیمه در پشت ایوان استاد قرار گرفته است. در دوره‌ی فرمانروایی" آق قویونلو" در مناره ایوان جنوبی ساخته و در دوره صفویه، تغییراتی اساسی در مسجد داده نشد تنها بنایی که در این دوره ساخته شد شبستانی است در غرب چهلستون غربی ایوان جنوبی که شاه عباس بزرگ منصوب و به چهلستون شاه عباسی معروف است. میان‌سرای مسجد جامع اصفهان دارای دو حوض، یکی به شکل مربع در مرکز صحن و دیگری چند ضلعی در قسمت شمالی آن است..

مسجد جامع اصفهان دارای چهار ایوان است، که در طی دوره‌های مختلف در پیرامون صحن آن اضافه شده‌اند. ایوان شمالی به نام" صفه درویش" خوانده می‌شود. سرچشمه آن به دوره سلجوقی می‌رسد و در طی دوره صفویه نیز بازسازی و مرمت‌هایی در آن صورت گرفته است. تزیین آن از آجر کاری و گچ‌بری است. صفه درویش دقیقا در مقابل ایوان جنوبی مسجد، که به " صفه صاحب " معروف است و به فضای گنبد نظام‌الملک راه می‌دهد، قرار دارد. مناره‌های طرفین آن تأکید مزیدی بر این بخش مهم از مسجد می‌نهند. قاب پیرامون این ایوان با کاشی‌کاری‌های مربوط به دوره‌های صفویه تزیین شده است. ایوان مزبور از سه ایوان دیگر کوتاه‌تر و عریض‌تر است و شهرت دارد، از بین ایوان‌های شرقی و غربی، آن که در مشرق واقع شده و به نام "صفه شاگرد"شهرت دارد به خصوص در قاب پیرامون این ایوان با کاشی‌کاری-های اصیل دوره‌ی سلجوقی تزیین گردیده است مشهور است و ایوان غربی که به نام "صفه استاد" از تزیین آجری همین دوره برخوردار است. هیچ یک از این ایوان‌ها ضلع کاملاً مسدود ندارد. ضلع باز اصلی‌شان البته به طرف میان‌سرای مسجد گشوده شده است و دیوارها، سه ضلع دیگرشان به شبستان‌ها و تالارهای پیرامونشان راه می‌دهند. یک عنصر مهم تزیینی در معماری اسلامی یعنی مقرنس‌کاری به صورت ابتدایی در ایوان‌ها و بعد هم به شکل کامل‌تر در نقاط دیگر مسجد دیده می‌شود.

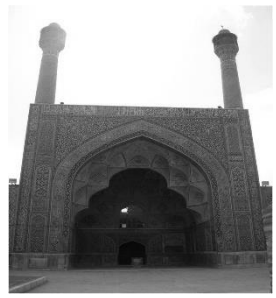
شبستان‌های مختلفی در مسجد جامع به فراخور ساخت و وظیفه‌ای که دارند، نظیر شبستان چهل‌ستونی که شاه عباس اول به گوشه جنوب شرقی مجتمع مسجد جامع اصفهان افزود. وجه تسمیه این‌گونه شبستان‌ها آن است که ستون‌های فراوان دارند. شبستان طاق داری که در زمان "بایسنقرمیرزا" در ضلع

غربی این مسجد افزوده شد و به نام" بیت الشتا عماد" معروف است، فضای منزولی و محفوظی است که برای مراسم نماز در زمستان از آن استفاده می‌شود. طاق‌های خیمه‌ای آن بر ستون‌های کم ارتفاع استوارند. در هریک از اتاق‌های آن حفره‌ای پیش‌بینی شده که با یک قطعه مرمر سفید تعبیه گردیده است، به طوری که نور خورشید را به فضای شبستان باز می‌تابد.

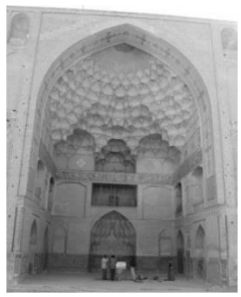
مشهورترین گنبدهای مسجد جامع، گنبد معروف به" گنبد نظام‌الملک" و گنبد شمالی مسجد، معروف به "گنبد خاکی"، هستند که همه اجزاء فضای زیر این گنبد در سوق دادن چشم بیننده به سوی گنبد هماهنگ هستند.

مسجد جامع اصفهان از مساجدی است که محراب‌های متعددی دارد. بلند آوازه‌ترین محراب آن نه در زیر گنبد جنوبی نظام‌الملک، بلکه در ضلع شمالی ایوان غربی آن، در شبستانی که به وسیله الجایتو، فرمانروای ایلخانی، ساخته شد قرار دارد. این محراب، نمونه نفیسی از تزیین گچ‌بری است.

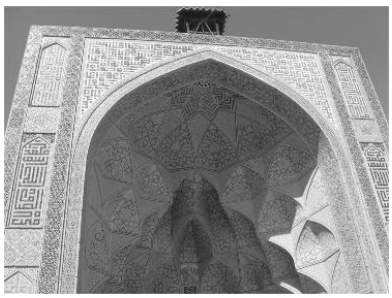
مسجد جامع اصفهان دارای دو مناره است، که در طرفین ایوان جنوبی قرار دارند. بر آن مقرنس-کاری‌هایی همراه با کتیبه‌های کاشی بر زمینه‌ی آجرکاری دیده می‌شود.

ایوان جنوبی

ایوان شرقی

ایوان غربی

کاشی‌کاری ایوان صاحب

مسجد جامع عتیق، قزوین

نمایی از مسجد عتیق(جامع شیراز)

سده‌ی نخستین هجری – شیراز

(در چهار ستاره ختم ناد علی نوشته شده)

گنبد مدور- سده‌ی ۶ هجری – مراغه

مسجد جامع حجه الاسلام – تبریز

مسجد جامع گناباد- دوره‌ی ایلخانی- گناباد

مسجد جامع - دوره‌ی ایلخانی- ورامین

➢ مدارس

در صدر اسلام تدریس علوم مذهبی در مساجد انجام می‌شد. به تدریج با توسعه علوم اسلامی، فضای آموزشی از مساجد جدا گشت. در قرن ۵ هجری (هم‌زمان با حکومت سلجوقیان) به تشویق "خواجه نظام‌الملک"، مدارس متعددی در شهرهای معروف اسلامی مانند بغداد، ری، نیشابور و جرجان ساخته شد. بعدها نقشه چهار ایوانی، که مورد توجه معماران قرار گرفت، برای فضاهای آموزشی طرحی متعارف شد. در اطراف ایوان‌ها، حجره‌هایی به صورت یک یا دو طبقه یرای استفاده و اقامت شبانه‌روزی دانشجویان و طلاب علوم دینی ساخته شد. غیر از ساعات تدریس، از مدارس به عنوان مسجد نیز استفاده می‌کردند. مدارس نیز همانند مساجد با آجرکاری، گچبری و کاشیکاری تزیین می‌شد (مانند مدارس غیاثیه، چهار باغ و مطهری).

➢ آرامگاه‌ها و زیارتگاه‌ها

به طور کلی آرامگاه به بنایی گفته می‌شود که یک یا چند شخصیت مذهبی یا سیاسی در آن دفن شده باشد. این نوع بناها را به دو گروه مقبره‌های مذهبی (زیارتی) و مقبره‌های غیرمذهبی می‌توان تقسیم کرد.
از دوران صدر اسلام آرامگاه‌های بزرگی باقی مانده است. اما بناهای تدفینی از قبل از سلجوقیان تا قرن سیزدهم در شرق ایران به صورت برج‌های تدفینی با پلان چند ضلعی یا مدور ساخته شده است.
مقبره‌های مذهبی در بیش‌تر شهرها و روستاها به "امامزاده" معروف شده‌اند و در مقایسه با سایر بناهای اسلامی(به جز مساجد) از اعتبار ویژه‌ای برخوردارند. امامزاده‌ها بیش از دیگر بناهای دوره اسلامی مورد احترام و علاقه مسلمانان به ویژه شیعیان هستند. بناهای فوق در طول زمان توسعه یافته و از یک آرامگاه معمولی به مجموعه‌های بسیار باشکوهی تبدیل شده‌اند (مانند مجموعه بناهای مشهد، قم، بسطام و شیخ صفی). مقبره‌ها اغلب با نقشه‌های مدور، مربع و هشت‌ضلعی با شیوه‌های گوناگون معماری احداث شده‌اند (مانند مرقد اسماعیل سامانی در بخارا، گنبد قابوس در دشت گرگان، برج رادکان در خراسان، برج علاءالدین در ورامین و بنای سلطانیه در زنجان). همانند سایر بناهای اسلامی مقبره‌ها نیز با آجرکاری، گچ‌بری، کاشیکاری و آیینه‌کاری تزیین شده‌اند.
تنها در ایران دوره اسلامی است که ایجاد مقبره‌ها و زیارتگاه‌ها از چنین سابقه طولانی و ویژگی‌های معماری منحصر به فرد و تزیینات باشکوه برخوردار است. این گونه بناها به نام‌های برج، گنبد، بقعه و مزار نیز معروف شده‌اند (مانند برج رادکان، گنبد قابوس، بقعه شیخ صفی).

بنای سلطانیه(آرامگاه الجایتو. این ساختمان از نظر جلوه شبیه گنبد مسجد جامع ورامین است. گنبد با آجرهای لعاب‌دار آبی‌رنگ پوشیده شده است) - دوره‌ی ایلخانی- زنجان

آرامگاه بابا قاسم – دوره‌ی ایلخانی- اصفهان

امامزاده جعفر- دوره‌ی ایلخانی- اصفهان

➢ حسینیه‌ها، تکایا و مصلی‌ها

در بسیاری از شهرهای اسلامی در مواقع خاصی مانند محرم، صفر و رمضان مراسم دعا، روضه و سوگواری برگزار می‌شده است. این مراسم بیش‌تر در مکان‌هایی معروف به تکیه و حسینیه برقرار بوده است.

به‌طور کلی تکایا و حسینیه‌ها مکان‌های محصوری بودند که در مسیر گذرگاه‌های اصلی شهرها قرار داشتند. از این مکان‌ها به ویژه در ایام سوگواری خصوصاً محرم برای مراسم تعذیه خوانی، پرده خوانی و سینه زنی استفاده می‌شد. در این ایام مکان را سیاهپوش کرده، آن را با طوق و نخل و علامت و کتل آذین می‌کردند. مصلی اغلب در خارج از شهرها قرار داشت و برای اقامه نماز عید فطر و قربان از آن استفاده می‌شد. این گونه بناها دارای طرح و نقشه خاصی نبودند و با توجه به مکان‌های شهری و عمومی در گذرگاه‌ها، میدان‌ها و راسته بازارها ساخته می‌شدند. همچنین این مکان‌ها فاقد تزیینات معماری بودند(مانند امیر چخماق یزد، پهنه و ناسار سمنان و گذر حاجی محله کاشان).

➢ پل‌ها

پل‌ها و آب بندها از بناهای غیرمذهبی هستند که در ادوار گذشته در مسیر جاده‌های کاروانی، راه‌ها و روی رودها ایجاد شده‌اند. مهم‌ترین پل‌ها در مسیر جاده‌های کاروانی و جاهایی که طغیان آب رودخانه‌ها غیرقابل کنترل بوده، بنا شده‌اند. از دوران بسیار کهن، هنگامی که بشر توانست آب را مهار کند و مسیر آن را مشخص سازد و از تنه درختان برای عبور و مرور از عرض رودخانه استفاده کند، کار پل سازی آغاز شده است.

معماران ایرانی در احداث پل‌ها علاوه بر تسهیل امر عبور و مرور، ایجاد آب‌بندها را در نظر داشته‌اند. مشاهده قدیمی‌ترین پل‌ها یعنی پل "بردیده" از دوره "هخامنشیان" در جلگه مرودشت، "بیستون" در کرمانشاه از دوره ساسانیان، "بند امیر" در فارس از دوره آل بویه و پل خواجوی اصفهان، مؤید این نکته است که معماران در امر پل‌سازی علاوه برگذر از رودخانه به ذخیره کردن آب نیز توجه داشته‌اند.

➢ کاخ‌ها

احداث کاخ‌ها در ایران به گذشته‌های بسیار دور باز می‌گردد. مفهوم امروزی کاخ با مفهوم این کلمه در گذشته متفاوت است. در گذشته بناهایی منفرد با نوعی معماری برتر از دیگر بناها احداث می‌گردید که کاربردهای متعددی داشت؛ مثلاً، ممکن بود زمانی به عنوان معبد و نیایشگاه و گاه به جای قلعه دفاعی و سرانجام برای سکونت حکمرانان استفاده شود مانند چغازنبیل. به تدریج ماهیت این بناها تغییر یافت و کاخ‌ها یاقصرها در ایران مقر حکومت سلسله‌های مختلف شد؛ برای مثال در زمان هخامنشی تخت جمشید، در زمان اشکانی کاخ آشور، در زمان ساسانی تیسفون و کسری و سروستان را می‌توان نام برد. در دوره اسلامی این گونه بناها به‌تدریج برای سکونت و امور حکومتی استفاده گردید.

از صدر اسلام کاخ یا بنای باشکوهی که در مقیاس برتر ساخته شده باشد، به جای نمانده است. شیوه معماری "کاخ العمره" و "کاخ المشتی" که در زمان امویان احداث گردید و بقایای آن هنوز پابرجاست از شیوه هنری عهد ساسانی اقتباس شده است.

کاخ‌ها در ایران نقشه‌های گوناگونی داشته است: برخی کوشک مانند بوده‌اند (مانند هشت‌بهشت صفی-آباد)، بعضی نقشه مربع و مستطیل داشته‌اند و برخی چندضلعی بوده‌اند. از زمان صفوی احداث کاخ‌ها وارد مرحله تازه‌ای شد و در پایه تخت‌های سه‌گانه آن‌ها (تبریز، قزوین و اصفهان) نمونه‌های جالب توجهی ساخته است.

کاخ‌های چهل‌ستون، هشت‌بهشت و عالی‌قاپوی اصفهان، صفی‌آباد بهشهر، فین کاشان و فرخ‌آباد ساری از مهم‌ترین نمونه‌های شیوه معماری عهد صفویان هستند. ایجاد کاخ‌ها به همین شیوه تا عهد نادر شاه (مانند کاخ خورشید کلات) و عهد قاجار (مانند کاخ صاحبقرآنیه و شمس العماره) ادامه یافت. مهم‌ترین مسأله در ساختن کاخ‌ها، به ویژه از عهد صفوی به بعد، تزیین با کاشیکاری، گچ‌بری، آیینه کاری و سنگ کاری است.

➢ کاروان‌سراها

ساخت کاروان‌سرا با توجه به اوضاع اجتماعی، اقتصادی و مذهبی، از روزگاران قدیم در ایران مورد توجه خاص بوده است. به طور کلی کاروان‌سراها به دو گروه برون شهری و درون شهری تقسیم می‌شوند.

توسعه راه‌های تجارتی و زیارتی باعث شده که در بین جاده‌های کاروانی در سراسر کشور کاروان‌سراهایی برای توقف و استراحت کاروانیان بنا شود. موقعیت جغرافیایی، سیاسی و اقتصادی در ایران از علل ازدیاد و گسترش این بناها بوده است. در ایران به فاصله هر چهار فرسنگ (۲۶ کیلومتر) کاروان‌سرایی برای استراحت بنا شده است. زیارت شهرهای مذهبی مانند قم، مشهد و کربلا باعث شده بود تا کاروان‌سراهای متعددی در مسیر جاده هایی که به این شهرها منتهی می‌شود، احداث گردد (در مسیر خراسان بزرگ، غرب به شرق، کرمانشاه و مشهد). این راه ارتباطی مهم از غرب به شهرهای مذهبی نجف و کربلا و از شرق به حرم حضرت رضا(ع) در مشهد متصل می‌شده است. همچنین در زمان صفوی برای رفاه حال زائران، کاروان‌سراهایی در این مسیر بنا شده که در حال حاضر بقایای پنجاه کاروان‌سرا باقی است.

معماری کاروان‌سراهای ایران بسیار متنوع است. معماران با توجه به موقعیت اقلیمی سرزمین ایران، کاروان-سراهایی با ویژگی‌های گوناگون احداث کرده‌اند. در ساخت کاروان‌سراهای برون شهری از نقشه‌های چهار ایوانی، دو ایوانی، هشت‌ضلعی، مدور، کوهستانی و نوع کرانه خلیج فارس استفاده شده است. در احداث کاروان‌سراها مانند مساجد و مدارس بیش‌تر از طرح چهار ایوانی استفاده شده و اتاق‌هایی در اطراف حیاط، برای استفاده مسافران ساخته شده است. برخی از کاروان‌سراها با شیوه‌های آجرکاری، گچ‌بری و کاشی‌کاری مزین شده‌اند (مانند رباط شرف خراسان، کاروان‌سرای سپنج شاهرود و مهیار اصفهان).

رباط ماهی، سرخس

➢ حمام‌ها

حمام‌ها از دیگر بناهای غیرمذهبی ایران است که در شهرها و روستاهای مختلف احداث شده است. در ادیان مختلف آیین شستشو، غسل و تطهیر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. طبق مدارک موجود توجه به پاکیزگی و طهارت در ایران زمین به دوران قدیم حتی پیش از زرتشت می‌رسد. بنابراین نیاز بشر به محلی برای شستشو و تطهیر، موجب احداث حمام‌ها شده است. طبق مدارک باستانشناسی از جمله قدیمی‌ترین حمام‌ها، حمامی در تخت جمشید از دوره هخامنشی و حمامی در کاخ آشور متعلق به دوره اشکانیان است.

بعد از ظهور اسلام، پاکیزگی در زندگی روزمره مسلمانان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شد تا جایی که سخن گوهربار رسول اکرم(ص) «النظافه من الایمان» شعار هر مسلمان گردید. در شهرهای اسلامی حمام‌ها در گذرگاه‌های اصلی شهر، راسته بازارها و کاخ‌های حکومتی طوری ساخته می‌شد که برای تأمین آب بهداشتی و خروج فاضلاب مشکلی پیش نیاید. شاید بتوان گفت حمام‌ها پس از مسجد و مدرسه یکی از مهم‌ترین بناهای شهری محسوب می‌شدند.

فضای اصلی هر حمام، شامل بینه، میان در و گرمخانه بود. به این ترتیب که هر یک از فضاهای فوق به وسیله‌ی راه‌رو و هشتی از فضای دیگر جدا می‌شد تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم شود. کف حمام‌ها از سنگ مرمر و دیگر سنگ‌ها پوشیده شده بود، ازاره حمام با سنگ و کاشی تزیین می‌شد. از جمله تزیینات داخلی حمام‌ها آهکبری به صورت ساده و رنگی بوده است (مانند حمام گنجعلیخان کرمان، کردشت میانه و خسرو آقااصفهان).

➢ قلعه‌ها

آغاز خانه سازی بشر همواره با اندیشه دفاع در برابر دشمنان همراه بوده است و قلعه‌ها مظاهر بارز اندیشه دفاعی انسان هستند.

به طور کلی قلعه‌ها به دو گروه عمده تقسیم می‌شود:

۱. قلعه‌های کوهستانی؛

۲. قلعه‌های دشت؛

همانطور که در معرفی کاخ‌ها گفته شد، از یک بنا ممکن است استفاده‌های گوناگونی شود. از قلعه نیز در موقع آرامش و صلح به عنوان کاخ استفاده می‌شد. با این توضیح تخت جمشید را، با توجه به طراحی آن، می‌توان یک قلعه دانست. همچنین از "تخت سلیمان" در تکاب آذربایجان غربی گاهی به عنوان نیایشگاه و زمانی به عنوان کاخ استفاده می‌شده است.

بزرگ‌ترین و مستحکم‌ترین قلعه‌هایی که در ایران بنا شده، متعلق به فرقه "اسماعیلیه" است. این قلعه‌ها در بلندی‌های رشته کوه‌های البرز بنا شده‌اند (مانند الموت، لمبسر، گردکوه، سارو و امامه).

معماری این گونه قلعه‌ها جنبه نظامی و دفاعی داشته و طرح و نقشه آنها ویژگی‌های گوناگونی دارد. قلعه‌ها در صعب العبورترین بلندی‌های کوهستانی بنا می‌شدند و چون طرح و نقشه‌ای از پیش آماده نداشتند، طراح یا معمار حصارها، برج‌ها، اتاق‌ها و ورودی‌ها را با توجه به موقعیت طبیعی صخره‌ها، احداث می‌کرد. به این علت اغلب قلعه‌های کوهستانی دارای طرح هندسی مشخص نبودند. مصالح ساختمانی قلعه‌ها بیش‌تر قلوه سنگ و آجر و ملاط آن ساروج و آهک بود.

قلعه‌هایی که در دشت برای محافظت از کاروان‌ها و یا برای استفاده سربازان بنا می‌شد عمدتاً طرح هندسی مشخص داشتند و دارای نقشه‌های مربع، مستطیل، چندضلعی و مدور بودند. این قلعه‌ها دارای برج و بارو بودند و مصالح ساختمانی آن‌ها نیز از آجر و خشت بود (مانند قلعه گلی ورامین، میان گاله گرگان، قوشچی ارومیه و قلعه کهنه کرمانشاه).

➢ آب‌انبارها

موقعیت اقلیمی مناطق مختلف ایران تأثیر زیادی در ابداعات معماری این سرزمین داشته است. از روزگاران کهن در کنار طرح‌های عمده تأمین آب مانند ایجاد قنات و ساختن سد، به ذخیره سازی آب‌های زمستانی و مصرف آن در فصل‌های کم آب و خشک سال نیز توجه شده است و "آب‌انبار" را به همین منظور بنا کرده‌اند. قدیمی‌ترین نمونه به جای مانده، منبع ذخیره آب معبد چغازنبیل در خوزستان از دوره‌ی هخامنشی است.

آب‌انبارها به دو گروه کلی عمومی و خصوصی تقسیم می‌شوند. از نظر معماری آب‌انبارها شامل منبع ذخیره آب، پوشش منبع، بادگیر و هواکش، راه پله، پاشیر و سردر تزیینی و کتیبه هاست که در اشکال گوناگون مکعب، مستطیل، استوانه‌ای و چندضلعی ساخته شده‌اند.

مصالح ساختمانی آن‌ها سنگ و آجر، شفته آهک و ساروج است. تعدادی از این آب‌انبارها با آجر و کاشی تزیین شده‌اند (مانند آب‌انبارهای قزوین، ده نمک سمنان و پنج بادگیر یزد).

➢ بازارها

سابقه‌ی ایجاد بازار در ایران به روزگاران بسیار دور باز می‌گردد. طبق مدارک تاریخی بازار در بسیاری از شهرهای قبل از اسلام یکی از عناصر مهم شهری بوده است. پس از اسلام، گسترش شهرهای اسلامی و

افزایش ارتباطات اجتماعی، ازدیاد راه‌های کاروانی، توسعه کاروان‌سراها و تبادلات اقتصادی موجب شکل گرفتن فضای بازرگانی و تولیدی موسوم به بازار شد. در شهرهای اسلامی بازار محور اصلی و مرکز اقتصادی شهر بوده و انبارهای مهم، مراکز تولیدی، مراکز توزیع کالاهای گوناگون و مبادلات پولی در آن جای داشتند.

بازارها بیش‌تر در امتداد مهم‌ترین راه‌های اصلی شهر ساخته می‌شدند و در اغلب موارد راسته بازار شاهراه اصلی شهر نیز بود که مهم‌ترین و شلوغ‌ترین دروازه‌ها را به مرکز شهر متصل می‌کرد(مانند بازار سلطانیه، بازار اصفهان و بازار نایین). در بیش‌تر شهرهای اسلامی مسجد جامع در کنار بازار قرار داشت.

دکان‌ها در دو سوی راسته اصلی و راسته‌های فرعی قرار داشتند. برخی از راسته‌ها به عرضه کالاهای مخصوص اختصاص داشت؛ مانند بازار بزازها، کفاش‌ها، زرگرها و آهنگرها. کاروان‌سراهای درون شهری. اغلب در پشت دکان‌های بازار قرار داشت و به وسیله‌ی راه‌رو یا فضای کوچک به بازار مرتبط می‌شد. بسیاری از سراها دو طبقه ساخته می‌شدند و همه آنها دارای حیاط مرکزی بودند.

طول بازارها اندازه مشخص و معیینی نداشت و به نسبت وسعت شهر و رونق بازار متفاوت بود. طول راسته اصلی در شهرهای کوچک و متوسط در حدود چند صد متر و در شهرهای بزرگ، بیش از یک کیلومتر بود و عرض بازارها بین پنج تا ده متر بوده است.

در ساختمان بازارها از بهترین مصالح و شیوه‌های معماری استفاده می‌شد. ستون‌ها و دیوارها بیش‌تر از سنگ و آجر بود و برای پوشاندن سقف از گچ و آجر استفاده می‌کردند. برای پوشاندن دهانه‌های بزرگ مانند چهار سوها و تیمچه‌ها از گنبد و کاربندی استفاده می‌شد. پشت بام بازارها هم بیش‌تر با کاهگل پوشانده می‌شد؛ زیرا کاهگل هم عایق حرارتی و هم عایق رطوبتی بود. کف بازارها اغلب خاکی بود که در اثر گذشت زمان کوبیده و محکم می‌شد. البته گاهی از سنگ وآجر برای پوشاندن کف بازار و حجره‌ها استفاده می‌کردند.

به هر حال، بازار یکی از مهم‌ترین بناهای عمومی شهرهای گوناگون است که در وهله اول برای عرضه، تولید، تبادل و خرید و فروش کالا شکل گرفت، ولی بعدها کارکردهای متعدد فرهنگی و اجتماعی پیدا کرد. رشد و رونق اقتصادی منجر به پیدایش انواع بازار شد که از میان آن‌ها می‌توان انواع زیر را نام برد:

۱. بازارهای ادواری؛
۲. بازارهای روستایی؛
۳. بازارهای ثابت؛
۴. بازار بین راهی؛
۵. بازارهای شهری.